

A MŰVÉSZETPÁRTOLÓ FEJEDELEM, BETHLEN GÁBOR

THE ART PATRON PRINCE, GÁBOR BETHLEN

Szentpáli-Gavallér Pál*

Absztrakt

„A művészetpártoló fejedelem, Bethlen Gábor” című tanulmány célja, hogy vázolja Bethlen Gábor életútján túl a fejedelem Erdélyt és a fejedelemséget mind a gyakorlatban, mind pedig szellemi téren manifesztálódó építő tevékenységét, valamint ezek fellelhető jogi vonatkozásait. Az utóbbinak szerves és szignifikáns eleme a mai értelemben vett kultúra és művészet támogatása. A fejedelem ilyen irányú „szolgálat” az utó- és jelenkor számára is példát jelenthet, azaz a kultúrába és oktatásba való pénzügyi befektetés – a szerző szerint legalábbis – hosszú távon kifizetődő értéket teremt az egész társadalom számára. A fejedelmet e tevékenységében az akkori elit is nagyvonalúan támogatta, fontos támaszt jelentve ezáltal az erőfeszítések során mindamelllett, hogy Erdélynek számtalan esetben hadakoznia kellett függetlensége megőrzése érdekében.

Kulcsszavak: Erdélyi Fejedelemség, Bethlen, római katolikus, kálvinista, művészet

Abstract

The aim of the study entitled "Gábor Bethlen, the art patron prince" is to outline the building activities of Gábor Bethlen, both in practice and in the intellectual sphere, and their legal implications, beyond the life of the prince. An integral and significant element of the latter is the support of culture and art in the modern sense. The prince's 'service' in this direction can serve as a model for posterity and the present, i.e. financial investment in culture and education creates, at least in the author's view, a long-term value for society as a whole. The prince was generously supported in this endeavour by the elite of the time, providing an important support in his efforts, despite the numerous occasions when Transylvania had to fight to maintain its independence.

Keywords: Principality of Transylvania, Bethlen, Roman Catholic, Calvinist, art

1. Bevezetés

A tanulmány célja, hogy vázolja Bethlen Gábor életútján túl a fejedelem Erdélyt és a fejedelemséget építő tevékenységét, valamint ezek fellelhető jogi vonatkozásait. Az előbbieknél szerves és szignifikáns eleme a mai értelemben vett kultúra és művészet támogatása.

* Szentpáli-Gavallér Pál, PhD hallgató, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori iskola. Témavezetője: Dr. Petrasovszky Anna, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék.

A fejedelem ilyen irányú „szolgálata” az utó- és jelenkor számára is példát jelenthet, azaz a kultúrába és oktatásba való befektetés – a szerző szerint legalábbis – hosszú távon kifizetődő érték.

2. Bethlen életútja

A nagy fejedelem Marosillyén született 1580-ban, édesapja Bethlen Farkas, Báthori Zsigmond híve, anyja Lázár Fruzsina, ennek következtében Szárhegyen nevelkedik nagybátyjánál Lázár Andrásnál. Báthori Gábor fejedelemsége idején Hunyad megye főispánja, tanácsos, az udvari haderő főkapitánya.

A későbbi fejedelem ifjúkori hűséges szolgálata játszhatott szerepet abban, hogy 1599-ben visszakapta atyai örökségét, majd 1602-ben Székely Mózes oldalán harcolt,¹ akihez szoros katonabarátság fűzte, Basta német zsoldosai ellen ahol a túlerőn nem tudtak felülkerekedni és a Maroson át elmenekült, ebben az időszakban már önálló politikai és csapatvezetői feladatok jutottak Bethlennek.²

1605-ben részt vett a szerencsi országgyűlésén, amikor Bocskai Istvánt Erdély fejedelmévé választották, majd ugyanebben az évben magánéletében is nagy fordulat állt be, ugyanis augusztusban Kolozsváron, házasságot kötött Károlyi Zsuzsannával egy előkelő és vagyonos szatmári birtokos lányával, kinek személyében bizalmas lelki társra és barátra lett. A házassággal jelentős vagyonra tett szert, ezen felül felesége családjának kiterjedt és befolyásos rokoni-baráti kapcsolatai voltak a királyi Magyarországon. Két gyermekük – István és Katalin – született, viszont mindketten korán elhunytak.³

Az – évenként egyszer vagy gyakran többször is megtartott – országgyűlés⁴ 1613. október 23-i ülésén a rendek a fejedelmválasztás igen sürgető kérdésére tértek, mert csak így lehetett az országot a benn tartózkodó oszmán hadaktól megszabadítani. A mindenkor fejedelmválasztásnak lényeges jellemzője volt, hogy az uralkodónak – közjogi okoknál fogva – nemzetinek (!) kellett lennie.⁵ A kolozsvári országgyűlés fejedelemmé választotta, ennek előzményeként a választási feltételek (az ún. *conditio*) keretében a fejedelemnek előírják a feltételek között, hogy a főurak, a nemesek, az erődített és mezővárosok, valamint a másik két *natio*, azaz a székelység és a szászság régi és jog szerint biztosított előjogaikban, adományaikban, továbbá a címeikben megtartassanak.⁶ A két jelölt között Bethlen Gábor felé dőlt a mérleg, mivel korai ifjúsága óta a haza javára fordította érdemeit, ennek következtében „Egy szívvel s egy akarattal” fejedelemmé választották őt, akit a körülmények szerint meg kellett választaniuk.⁷

¹ SZAMOSKÖZY István: Erdély története, Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1977, 299–382.

² BITSKEY István: Így élt Bethlen Gábor; <https://bethlenalapitvany.com/a-nagy-fejedelem-bethlen-gabor/> (letöltés ideje: 2023.09.05.)

³ Uo.

⁴ Vö.: CSIZMADIA Andor: Jogi emlékek és hagyományok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 141.

⁵ MOLNÁR Kálmán: Magyar közjog, Danubia, Pécs, 1926, 47.

⁶ MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1540–1848. évi Erdélyi törvények, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900, 29–30.

„ARTICULUS III.

Conditiones principis Gabrielis Bethlen.

V. Urak, nemesek, kerített és mezővárosok, székelység, szászság, régi és legitime emanált privilegiumokban, donatíójokban, melyek helybenhagyattatnak, annuentiájokban, inscriptiójokban megtartatnak. [...]

⁷ BITSKEY i.m.

„Bethlen Gáborban hatalmas alkotó energiák feszültek.” – jellemezte egyik értékelője. A terv és megvalósítási szándék és tett, a teremtő fantázia keveredett a nagy élettapasztalattal, kitartással és politikai és katonai ravaszsággal. Nem mindennapi ambíciójáról sokat elárul, hogy példaképei az ókor meghatározó hellén uralkodója Nagy Sándor, valamint híres I. Máttyás királyunk voltak.⁸

Intelligens és széles műveltségű fejedelem, aki esetleges hiányosságait halálig tartó tudásszomjjal, tanulással pótolta. Anyanyelvén kívül beszélt latinul, törökül és németül is tanult. Szervezőerő és alkalmazkodóképesség éppúgy jellemezték, mint a bámulatos lélekjelenléte. Rendkívül fogékony a realitások iránt. Személyiségét színesíti, hogy józanul bölcs és számítóan okos, aki mérsékelt és önmérséklő. Óriási munkabírással és bőséges tapasztalattal, kiváló emberismerettel megáldott vezető volt, akinek erős akarata győz az akadályokon többnyire ésszel és csak végszükségben erőszakkal.⁹

Azt követően, hogy első felesége, a sokak által kedvelt, kedves és egyszerű Károlyi Zsuzsanna 1622-ben meghalt, Bethlen Gábor már egy diplomáciai házasság gondolatával foglalkozott, amelynek keretében először II. Ferdinánd lányát Cecília Renátát kérte feleségül, a cél elérése érdekében még a katolikus hitre is áttért volna, ahogy Kosáry fogalmaz ez egy disszimulációs kísérlet volt,¹⁰ ám mivel Bécsben valami fortélyt sejtettek a dolog mögött, ezért 1626-ban nemleges választ adtak. Ebből kifolyólag ugyanazzal a lendülettel utazott Berlinbe, ahol viszont megkapta, amit szeretett volna, a porosz választófejedelem hűgát, Brandenburgi Katalint. Bethlen egyetlen előnye a házassággal az volt, hogy legyen, az osztrákokon kívül, más európai családi kapcsolata, azonban a házassága semmilyen szempontból nem vált be, ennek oka, hogy elsősorban korkülönbség volt túl nagy, másodsorban a beszéd is nehézkes volt, mivel a feleség csak németül tudott, de a fejedelem éppen ezt a nyelvet nem művelte, ehhez járult még, hogy az asszony viszont nem tudott latinul. 1629-ben a fejedelem már sokat betegeskedett, fulladt és vesebaja is volt, a halála Gyulafehérváron érte utol.¹¹

Felesége, akire a hatalmát örökölte, valamint akit Bethlen végrendelete¹² mellett a gyulafehérvári országgyűlés utódlási joggal ruházott fel, férje halála után csak rövid ideig birtokolta a fejedelmi hatalmat.¹³ Az asszony rövid uralkodásának, valamint az erdélyi rendek vele szemben való bizalmatlanságának ékes példája az, hogy már Brandenburgi Katalin megválasztása feltételeinek előírásai is számos szigorú korlátozó szabályt tartalmaznak. A fejedelem további kötelezettségeként határozzák meg, hogy a várakban ne legyen idegenekből álló őrség, s a fejedelem se tartson maga mellett idegeneket belső udvara népén kívül, akiknek létszáma a kétszáz főt ne haladja meg.¹⁴

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ KOSÁRY Domokos: Magyarország története, Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943, 119.

¹¹ BITSKEY i.m.

¹² Ld.: SZENTPÁLI-GAVALLÉR Pál: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem végrendeletének sajátosságai, *Iustum Aequum Salutare*, 2022/3, 209–221.

¹³ BITSKEY i.m.

¹⁴ MÁRKUS Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1540–1848. évi Erdélyi törvények*, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900, 30–31.

ARTICULUS IV.

Catharina fejedelemasszony conditiói. [...]

„V. Hogy senkit idegen nemzetet azonkívül, ha kit ő felsége bene merita personát gubernator urunk, és tanács és ország közönséges suffragiumából recipiáltatna, a tanácsba bé ne végyen a haza fiain kívül, és idegen nemzetnek tiszteket, főképen várakba ne adjon, idegen nemzetből álló praesidiumot, se várakban, se maga mellett ne tartson, körülötte lévő belső udvara népén kívül, kiknek numerusa 200 personát omnibus computatis ne excedáljon. [...]”

3. Az Erdélyi Fejedelemség gazdálkodása

Uralkodása első éveiben szinte egyedül irányította Erdély gazdaságát, ennek során tudatosan kereste és találta meg azokat a módszereket, amelyek révén hamarosan megtöltötte a fejedelmi kincstárat. Bethlen elég hamar, a jó gazda ösztönével ismerte fel, hogy a virágzó kereskedelem lendíti föl egy ország gazdaságát, és sok pénzt hozhat a kincstárba is, továbbá a kincstárnak a legnagyobb jövedelme az állam kereskedelmi monopóliumából származott. Az uralkodó első és legfontosabb teendője természetesen a gazdaság felvirágoztatása és a kincstár feltöltése volt, amit többek között a merkantilista gazdaságpolitikai¹⁵ szemlélet átvételével – amelynek jogi vonatkozásai is voltak –¹⁶ és a Nyugat-Európában üldözött protestánsok (pl. hugenották) letelepítésével alapozott meg.¹⁷ A fejedelem gazdaságpolitikai intézkedései közül jó például szolgál, hogy Kolozsvár adója 1614 és 1624 között 350 forintról 2400 forintra, azaz 686%-kal, míg a szászok adója az akkori adóváltozásnak megfelelően 1624-re csak 275%-kal, 1629-re pedig csak 312%-kal emelkedett. Sőt, kivételes esetekben a székely városok még az adónak is csak egy részét fizették.¹⁸

¹⁵ Merkantilista gazdaságpolitika: az a XVII. századi gazdaságpolitikai elmélet, amelynek elsődleges célja volt a nemesfém országba való behozatalának növelése, valamint a nemesfém kivitelének a csökkentése.

Vö.: <https://idegen-szavak-szotara.hu/merkantilista-jelent%C3%A9se> (letöltés ideje: 2023.10.27.)

¹⁶ Vö.: MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1000–1526. évi törvények, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1899.: „1405. évi (I.) XVIII. törvények

a pénzek forgalma, és azok büntetése, a kik e tárgyban vétkeznek

Egyébiránt, minthogy minden ország királyainak, bizonyos kiváló előjognál fogva, szabad hatalmukban áll ugy arany-, mint ezüstpénzt veretni: elég tisztességtelen és átkos dolognak tartjuk azt, hogy a vert pénz ugyanazon uralom alatt levő területen, ne legyen kellő forgalomban és használatban; de ennél sokkal átkosabb még, ha azt körülmetszik, vagy súlyában megkönnyítik, avagy valami módon meghamisítják.

1. § Miért is, e rendellenes dolgoknak üdvös eszközökkel elejét óhajtván venni, miután e tárgyban főpapjainknak, báróinknak és előkelőinknek, nemkülömben a királyi városok személyesen megjelent összes polgárainak tanácsát kikértük egész országunk hasznára és gyarapodására és az igazság tekintélyének fentartása érdekében határozzuk és el is rendeljük:

2. § Hogy egyáltalán semmiféle állásu és sorsu ember se merje vagy kísértse meg a mi királyi, akár arany, akár ezüst pénzünket visszavetni vagy valami módon visszautasítani, csakhogy igazi és a mienk legyen az; sem pedig körülmetszeni, a súlyosakat a könnyűektől külön választani, vagy valami mesterséggel avagy fufanggal meghamisítani.

3. § A ki mégis ez ellen merve valamit megkísérteni, azt ilyen módon kell büntetni: tudniillik, az vagy azok, kik pénzünket elfogadni vonakodnak, büntetésül veszítsék el a pénzt, melylyel nekik tartoznak vagy azt a dolgot, a melyért fizetniök kell akképen, hogy az a pénz vagy dolog az illető hely birájáé és esküdtjeié legyen; és az adós az ő hitelezőjével, a vevő pedig az eladóval szemben szabad és mentes legyen csakugy, mintha ennek a mondott pénzt megfizette volna.

4. § Azok pedig a kik mint előbb említettük, a királyi pénzt körülmetszeni és kisebiteni, különválasztani vagy meghamisítani merészkednek, mint hamisítók és gonosztevők, ne csak vagyonukkal, hanem országunk régi szokása szerint, személyükkel is bűnhődjenek.

5. § S ha ezt azok a bírák és esküdtök, a kiknek kezére az ilyen áthágók kerülnek, megtenni vonakodnának s azokat büntetlenül távozni engednék, akkor őket a pénz vagy dolog elengedéseért a királyi fiscus javára ugyanazon mennyiségű pénzben vagy annak a dolognak az értékében kell elmarasztalni; a hamisítók elbocsátásáért pedig olyan, akár pénz-, akár személyes büntetésbe essenek, a minőt a mi felségünk megállapítani s rájuk rónni jónak fog látni.”

¹⁷ BITSKEY i.m.

¹⁸ Erdély története három kötetben (szerk.: Köpeczi Béla) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, II. kötet, <https://mek.oszk.hu/02100/02109/html/196.html> (letöltés ideje: 2024.05.08.)

Bethlen a szász natio tiltakozása ellenére komoly hangsúlyt fektetett a magyar kézműipar fejlesztésére, külföldi szakembereket hívott az erdélyi bányakincsek kiaknázására, és ennek következtében fellendítette a kereskedelmet is.¹⁹

A fejedelem széles látókörét igazolja, hogy szívesen látta az idegeneket: a német földről érkező bányászokat és pénzveréshez értő szakembereket, vagy a morvaországi anabaptista habánokat, akik míves kerámiatárgyaikkal színesítették az erdélyi vásárokat. Egy alkalommal, 1623-ban arra utasította portai követét, Tholdalagi Mihályt, hogy ha Konstantinápolyból zsidó kereskedők akarnának Erdélybe jönni, adjon számukra biztonságukat szavatoló menlevelet, és nyugtassa meg őket, hogyha nekik is megfelelnek az erdélyi körülmények és a fejedelemségben akarnának maradni, a fejedelem maga fog gondoskodni jólétükről, és bízhatnak abban is, hogy lesz, aki megveszi áruikat is. A fejedelem e korai merkantilista politika mellett saját kezelésében tartotta az uralkodói felségjogon is őt illető regále-jövedelmeket köztük a komoly bevételt hozó bányaművelést, a nemesfém-előállítás, a pénzverést. Az Erdélyi Fejedelemség elhanyagolt bányászatát németországi bányászok betelepítésével próbálta fellendíteni, míg a pénzverőkamarát a Nagyszebennel kialakult konfliktus miatt még 1614-ben Kolozsvárra helyezte, Gyulaféhérváron pedig új pénzverőt állíttatott föl. Bethlen híresen pompakedvelő uralkodó volt, rengeteg luxuscikket vásároltatott magának, és talán még többet második feleségének, Brandenburgi Katalinnak,²⁰ Velence és Konstantinápoly, Pozsony és Bécs piacain, az előzőek következményeként az erdélyi udvar különösen fényűzővé vált ezekben az esztendőkből.²¹

A gazdaság fellendülése következtében több hadakozásra nyílt lehetősége Erdélynek, így például meghatározó szerepet kapott a harmincéves háború (1618–1648) az Erdélyi Fejedelemség szempontjából, e kérdéskör azonban már más lapra tartozik.²²

4. Bethlen Gábor és a vallásügy

Bethlen Gábor fejedelemmé választása során a rendek – úgy, mint elődei esetében – választási feltételeket szabtak, az ő esetében is a kondíciók legelső szakasza írja elő a vallás szabadságának fenntartását és e feltételek elfogadása során a fejedelem is arra vállal kötelezettséget, hogy a rendeket, személyválogatás nélkül szabadon megtartja a vallásában és annak szokott gyakorlatában a jogi szabályozás szerint.²³

Az előzőek miatt – logikusan – Bethlennek már uralkodása kezdetén kibontakozik átgondolt türelmes valláspolitikája, amely fejedelemségének egész időszakát jellemzi. Visszaengedte a művelődés szempontjából sokra becsült jezsuitákat és gondoskodott a katolikus egyház intézményes vezetéséről.²⁴

¹⁹ BITSKEY i.m.

²⁰ MAKKAI László: Bethlen Gábor emlékezete, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980, 453–543.

²¹ BITSKEY i.m.

²² Uo.

²³ Márkus Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytár: 1540–1848. évi Erdélyi törvények, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900:

„ARTICULUS III.

Conditiones principis Gabrielis Bethlen.

I. Hogy minden rendeket, személyválogatás nélkül szabadon megtart a religióban, és annak szokott exercitiumában az articulusok szerént. [...]

²⁴ BITSKEY i.m.

Türelmes valláspolitikájában nem rekesztette ki az erdélyi történelmi alkotmány szerint nem-bevett²⁵ vallásnak számító ortodox vallást sem, ennek alapján támogatta a teljes Biblia román nyelvre fordítását. Fontos szempont, hogy Bethlen kálvinista lévén, kezdettől fogva a vallási türelem státuszát képviselte,²⁶ amiben az a szubjektív szempont is szerepet játszhatott, hogy édesanyja is más vallásúnak (római katolikusnak) született. Ennek tudható be az is, hogy – igaz, hogy – elsősorban a kálvinista iskolákat támogatta, azonban a katolikus és unitárius tanintézetek működésének támogatásáról sem feledkezett meg.²⁷ A türelem mellé kétségtelenül társult Bethlen azon vonása, hogy az Erdélyben tevékenykedő prédikátorokat és azok leszármazóit egységesen a nemesség soraiba emelte és a nemesség jogaival ruházta fel.²⁸

Mindazonáltal – sok viszontagságot és háborúskodást vállalván – a fejedelem a nikolsburgi béke alapján biztosította Erdély vallásszabadságát, amely egyértelműen manifesztálódott az 1622. évi II. törvénycikkben,²⁹ az 1622. évi XXIII. törvénycikkben,³⁰ valamint az 1622. évi XXIV. törvénycikkben.³¹ A második idézett jogszabály érdekessége, hogy

²⁵ KOLOSVÁRI Sándor: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyház-joga, Stein, Kolozsvár, 1877, 116.

²⁶ SZENTPÁLI-GAVALLÉR Pál: Hit, türelem Erdélyben, Miskolci Jogtudó, 2022/2, 52–59.

²⁷ BITSKEY i.m.

²⁸ TARNÓC Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978, 25.

²⁹ MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1608–1657. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900.:

„1622. évi II. törvénycikk

a szentséges császári és királyi felségtől, az ország karai és rendei részéről, az ő szerencsés felavatása alkalmából kiadott hitlevélnek az ország közönséges végzése közé iktatása

[...] 12. § Hatodik föltétel. Hogy a vallás ügye, az ország nyugalomban maradása érdekéből, a bécsi végzések és a koronázás előtt kelt czikkelyek értelmében, az ország összes karai és rendei között ugy ezeknek és a fiscusnak a fekvő jószágaiban, mint Magyarország véghelyein is, a magyar katonáknál szabadon, sértetlenül és érintetlenül maradjon; ugy tudniillik, hogy a vallásnak szabad gyakorlatát ugy a báróknak, mágnásoknak és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendeinek, a maguk és a fiscus fekvő jószágaiban, továbbá Magyarország véghelyein és a mezővárosokban és falukban, mindazok számára, a kik azt szabadon és önként elfogadni kívánják, meghagyják, és senkit, bárminő rendü és állapotu legyen is, se Ő felsége, se a földesurak semmi módon és semmi ürügy alatt annak használatában és vallása szabad gyakorlásában meg ne háborítsanak és meg ne akadályozzanak. [...]”

³⁰ MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1608–1657. évi törvénycikkek, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900.:

„1622. évi XXIII. törvénycikk

a komáromi és győri főkapitányságokról, meg a többi hadi tisztartókról

[...] 2. § És hogy a győri meg a komáromi alkapitányság, minden valláskülönbség nélkül, jól érdemesült és arra alkalmas magyar születésűeknek vagy az országhoz kapcsolt valamelyik nemzethez tartozóknak adományoztassék. [...]”

³¹ MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1608–1657. évi törvénycikkek, Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1900.:

„1622. évi XXIV. törvénycikk

a magyar ügyek kormányzására és az ország jövedelmeinek a kezelésére nézve az ország közvégzéseinek a megújítása

Megállapítják azt is, hogy a külföldi nemzetiségű emberek, az összes magyar ügyek kormányzatától és az ország jövedelmeinek a kezelésétől elzárva legyenek és erre nézve az 1608. évi koronázás előtt kelt és a 9-ik és 10-ik pontra nézve hozott határozatokat pontosan megtartsák.

1. § Különösen elhatározzák pedig azt, hogy ugy a Dunán tul, mint innen, e Magyarország és az ehhez kapcsolt országrészek vármegyéiben, akár hol fölállított harminczadoknak a jövedelmeit, összesen és egyenkint, ne az ausztriai kamarába (a mikép eddig történt), hanem a pozsonyi magyar kamarába szolgáltatassák be.

2. § Ezeknek a tisztartóságait és tisztségeit pedig, az 1608-ik évi koronázás előtt kelt és a 9-ik és 10-ik pontra nézve hozott határozatokhoz képest, ne külföldi nemzetiségű embereknek, hanem minden valláskülönbség nélkül magyar születésű és az említett Magyarországhoz kapcsolt valamelyik nemzethez tartozó, jól érdemesült birtokos embereknek kell adományozni.”

valamely kapcsolt nemzetre utal, ami a mai értelemben „gumiszabályként” fogható fel – kodifikációs szempontból –, ugyanis érthető ez alatt a magyar, székely, szász, de „tágabban” értelmezve akár az osztrák, lengyel, vagy akár az oszmán is. A harmadik jogszabály is egyértelműen tiltja a vallások közötti diszkriminációt, bár igaz az is, hogy csak a birtokosok vonatkozásában.

A Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyság, mint „ország rész” szellemi vezetőivel, kiemelkedő világi és egyházi személyiségeivel mindig igyekezett a jó viszonyt fenntartani. Eszterházy Miklós nádorral és Pázmány Péter esztergomi érsekkel egyaránt állandó kapcsolatban volt, erről tanúskodik levelezése is,³² ennek következményeként levelek útján szinte minden fontosabb eseményről véleményt tudott alkotni. Noha nézeteik többnyire ellentétesek voltak, Bethlen nagy figyelemmel kísérte állásfoglalásukat, és ennek során kereste a megegyezés lehetőségét. Természetesen igyekezett a református vallás primátusát biztosítani, de a többi felekezet számára is szabad működést biztosított.³³

A Bethlen által pártfogolt prédikátorok, írók és tudósok közül – a többek között külföldön művelődött³⁴ – Szenczi Molnár Albert a legjelesebb,³⁵ aki a korabeli protestáns művelődésért kortársai közül a legtöbbet tette. Szenczi kitűnő magyar-latin és latin-magyar szótáráról, magyar nyelvtankönyvéről és művészi zsoltafordításairól volt híres. Patrónusát, azaz a fejedelmet Kálvin János főművének – az Institutio – magyar fordításával ajándékozta meg.³⁶

5. Az oktatásügy támogatója

Iskolákat építtetni, azokban a tudományokat taníttatni,³⁷ a belgiumi, angliai akadémiákon tudós ifjakat nagy költséggel szakadatlanul járatni és taníttatni, a hazát tudós keresztyén/keresztény tanítókkal, tudós professzorokkal ékesíteni fontos volt a fejedelem számára. A korabeli feljegyzések arról tanúskodtak, hogy számos iskola – így többek között a kassai, debreceni, nagyváradi, dési, huszti, nagybányai, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi és később a nagyenyedi – élvezte bőkezű támogatását.³⁸

Bethlen felismerte azt, hogy a kis országnak különösen fontos a műveltség minél magasabb színvonalra emelése, hogy tudással, valamint szakértelemmel sokszor pótolni lehet a belső erőforrásokat, a hiányzó anyagi eszközöket, ezért arra törekedett, hogy minél több erdélyi ifjú tanulhasson, mégpedig nem csupán a nemesek, hanem a jobbágyok családjából is, ezért hozott 1624-ben rendeletet, amely megtiltotta a jobbágyfiúk iskoláztatásának akadályozását, lehetővé tette számukra akár a külföldi egyetemeken való továbbtanulást is.³⁹ Az iskolákra nagyon nagy gondot fordító Bethlen pótolhatatlan segítőtársai voltak a külföldi egyetemekről hazaérkező, korszerű műveltséggel és tág látókörrel rendelkező értelmiségiek, ezért áldozott oly sokat a fiatalok taníttatására. Noha sok rátermett fiatal taníttatott külföldön, a hazai felsőoktatási intézmények hiányának káros hatásait is pontosan látta, ezért nyilvánvaló volt számára, hogy az előbbi oktatási forma számos előnyével együtt sem pótolhatja az utóbbit.

³² HANUY, Francisco: Petri Cardinalis Pázmány ecclesiae strigoniensis archi-episcopi et Regni Hungariae Primatis epistolae collectae, k. n., Budapest, 1911, 17.

³³ BITSKEY i.m.

³⁴ WACZULIK Margit (szerk.): A táguló világ Magyarországi Hírmondói XV-XVII. század, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 223–224.

³⁵ BITSKEY i.m.

³⁶ MAKKAI László: i. m. 612–618.

³⁷ Vö.: SZENTPÁLI-GAVALLÉR (2022) i. m. 209–221.

³⁸ DR. TÓTH László: A tehetséggondozás és kutatás története, Didakt Kiadó, Debrecen, 2013, 15.

³⁹ Uo. 106.

Bármily nagy volt is e téren Bethlen bőkezősége, a nyugat-európai taníttatás igen magas költségeit ő is csak korlátozott számú tanulóra tudta vállalni, ezért hamarosan arra az elhatározásra jutott, hogy hazai földön is lére kell hozni egy olyan főiskolát, amely a megnövekedett igényeknek az oktatás terén eleget tud tenni. A hadjáratok közötti – meglehetősen rövid – békés időszakban lázas szervező munkát végzett a műveltség terjesztése érdekében s ennek keretében iskolákat alapított, tanárokat támogatott, adománybirtokokat kötött le a fenntartási költségek fedezésére. Munkájának eredményeként nyitotta meg kapuit 1622-ben a gyulafehérvári főiskola, amely az ottani középfokú tanintézet fokozatos bővítése révén emelkedett idővel akadémiai rangra. Különösen féltő gonddal építette ki a fejedelem a kollégium működéséhez elengedhetetlenül szükséges anyagi bázist. Ekkoriban egyes birtoktestek jövedelmének lekötése jelentett állandó, folyamatos anyagi biztonságot a tanárok és tanulók közössége számára. A nagyenyedi birtok-együttest még további városi adók, kamatok és kereskedelmi bevételek egészítették ki, az egész adózást pedig megkoronázta a fejedelmi végrendelet, mely 200 aranyat hagyott a kollégium háztartásainak céljaira.⁴⁰ Ezt a tőkét egyes városok jóállása mellett tíz százalékos kamat fejében kölcsön lehetett venni, a visszafizetést azonban az országgyűlés szavatolta.⁴¹ Az oktatásügy támogatása miatt az adóztatás korábbi alapjait már megvetették például az 1598-as magyar királyságbeli házadó esetében is,⁴² amit pedig éppen úgy a háborús pusztulásra hivatkozva vezettek be, mint az erdélyi fejadót, kimondták, hogy a gazdagabb jobbágyok segítsék a szegényebbeket, ezt néhány év után pedig megszüntették, majd 1609-ben visszatértek a korábbi gyakorlathoz,⁴³ a vagyoni állapot szerint kirótt adóhoz.⁴⁴

A kollégium egészéről történő gondoskodás mellett számos ösztöndíj szolgálta az egyes diákok létezésének biztosítását, ugyanis a fejedelmi költségvetésből eltartott tanulók évente öltözetet, negyedévenként pénzsegélyt és napi élelmet kaptak. Bethlen arról is rendelkezett, hogy ha némely jobbágyok a gyermekeiket az iskolától visszatartják,⁴⁵ 1000 forint büntetést

⁴⁰ Vö.: SZENTPÁLI-GAVALLÉR (2022) i. m. 209–221.

⁴¹ BITSKEY i.m.

⁴² MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar: 1526–1608. évi törvénycikkek, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1899.:

„1598. évi IV. törvénycikk minden ház után, két időszakban felhajtás mellett egy magyar forint segélyt megajánlanak

A mi pedig a jelen évi adózást, segélyt és hadjáratot illeti:

1. § Jóllehet, hogy az előző évek háborúi és a katonák garázdálkodásai és nyomorgatásai, meg a végtelen csapások és vereségek miatt ebben az országban nemcsak az alattvalók, hanem a földesurak is mintegy a végső szegénységre jutottak, mindazonáltal látva és meggondolva a mostani szükségét:

2. § A rendek Ő felségének, minden ház után, és pedig úgy a jobbágy, mint a zsellér és a többi, nemesi curia módjára nem épült ház után (a melyekben tudniillik lakók vannak), a melyeket a városokban és falukban, úgy az Ő felségeiben, mint a többi birtokos és telkes egyházi és világ urakéiban, az egyházi nemesek, szabadosok, ruténok, oláhok házaival és a többi eddig meg nem adóztatott falukkal együtt, számba kell venni (kivéve mindazonáltal a nemesi fekvőségeket, a falusi birák házait, az iskolákat, az aggházakat és a korcsmákat, a melyekben az urak borát mérik és az alamizsnából élő szegények és nyomorultak házait) megajánlanak száz magyar dénárt, a melyet két határidőben, tudniillik: a felerészét már a jövő szent György napkor; a másik részét pedig keresztelő Szent János születése napjakor kell fölszedni és Ő felsége kezébe szolgáltatni.

3. § Azzal a megkülönböztetéssel, hogy a vagyonosabb jobbágyok és zsellérek, a mikép az közöttük eddig is szokásban volt, a szegényebbeket kiségsék.

4. § A házaknak ez a számbavétele és ez az adó ugyan Magyarországon eddigelé soha szokásban nem volt, mindazonáltal, hogy a háboru folytatására most nagyobb segélylyel legyenek, mint valaha, Ő felségének a hivei ezt, erre az évre, régi szabadságaiknak és szokásaiknak épségben tartása mellett, engedélyezni kívánták.

5. § Tudniillik úgy, hogy a házaknak az ilyen számbavétele ezután soha alkalmazásba ne jöjjön.”

⁴³ Vö.: BÖZÖDI György: Székely bánja, MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, é. n., 44.

⁴⁴ Erdély története három kötetben i.m.

⁴⁵ BITSKEY i.m.

fizessenek. A diákok életét szigorú, de ésszerű előírások szabályozták. Nemcsak az iskolai, hanem az azon kívüli magatartásról is szóltak a rendelkezések, a tudásszínvonal biztosítása érdekében Bethlen neves külföldi professzorokat hívatott meg előadónak, így az 1622-23-as tanévre Martin Opitzot, a híres német tudóst. Később, 1629-ben három herborni tudóst sikerült meghívnia, akik német és francia példák nyomán dolgozták ki a tanterveket. A tudósok közül Alstedius⁴⁶ hatalmas méretű enciklopédiában foglalta össze kora tudományának valamennyi ágát, ezenkívül számos tankönyvet is írt. Fiatalabb tudóstársa, Bisterfeld olyan hírnévre tett szert, hogy többször is meghívták Gyulafehérvárról a híres leydeni egyetemre. A harmadik jelentős professzor, Piscator főként kitűnő poétikatankönyvének köszönhető hírnevét. A három professzor működése nyomán a főiskola színvonala közel került a hasonló jellegű nyugat-európai intézményekéhez, tananyaga is azokat követte, így a tantárgyak között szerepelt: (a) filozófia, (b) latin, (c) görög és (d) héber nyelv, valamint (e) teológia, amely utóbbi kapta az oktatásban a legfontosabb szerepet.⁴⁷

A Bethlen által alapított kollégium a fejedelem legmaradandóbb alkotásainak egyikévé vált, mert még Erdély 1658–60 közötti pusztulását is sikerrel átvészelte, az intézményt ugyan át kellett telepíteni Nagyenyedre,⁴⁸ a Bethlen-féle birtokadomány azonban a megváltozott és nehezebb körülmények között továbbra is biztosította a kollégium létét. Az alapító szándékát és szellemiségét a diákság itt is, továbbra is megőrizte, s a következő évszázadokban falai közül olyan tudósok kerültek ki, mint a közismert Apáczai Csere János,⁴⁹ Misztótfalusi Kis Miklós,⁵⁰ az Európai-hírű nyomdász, valamint az első magyar írói lexikon szerzője és református lelkész, Bod Péter.⁵¹ A nagyenyedi Bethlen-kollégium évszázadokig az erdélyi értelmiség egyik legfontosabb oktatási intézménye, a magyar művelődés fellegvára maradt, szerepe méltó emléke és szignifikáns bizonyítéka az alapító szellemi nagyságának.⁵²

6. Épületek és építkezések, valamint a fejedelmi udvar csillogása

Bethlen építkezéseinek már voltak előzményei, ugyanis a gyulafehérvári fejedelmi építkezések a 16. század utolsó negyedéhez, illetve az 1613–1658 közötti időszakhoz kötődnek – egyik periódusból sem maradt fenn sok emlék. Az építetők felvilágosultságára példa azonban Báthory András fejedelem kezdeményezése, a város vízhiányának megoldására Simone della Gengával terveztetett mesterséges csatorna, amely az Ompoly vizét terelte volna Gyulafehérvárig. Az építkezés a fejedelem halálával félbeszakadt; a problémát végül Bethlen Gábor oldotta meg egy 3,5 kilométeres föld alatti vezetékkel.⁵³

A korábbi századok uralkodóinak nagyságát csupán hadisikerekkel, hódításaik méreteivel, csatatéren szerzett babérjaikkal lehetne mérni, ami eléggé egyoldalú szemléletre vallana, ugyanis nem csupán a harci diadalokra tekintett Kemény János sem, aki Bethlen nagyságának fokmérőjévé – helytállóan – az országot építő munkát, a gazdasági és szellemi erő

(„[...] némelyek [...] jobbágyok gyermekeit is a scholátul megfogák, sőt ha scholában volnának is, ki akarnák őket hozni [...]).”

⁴⁶ Johann Heinrich Alsted (1588. Mittenaar–1638. Gyulafehérvár).

⁴⁷ BITSKEY i.m.

⁴⁸ BEKE György: Régi erdélyi skólák. Barangolás térben és időben, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 173–178.

⁴⁹ Apáczai Csere János (1625. Apáca–1659. Kolozsvár).

⁵⁰ Misztótfalusi Kis Miklós (1650. Alsó-Misztótfalu–1702. Kolozsvár).

⁵¹ Bod Péter (1712. Felsőcernáton–1769. Magyarigen).

⁵² BITSKEY i.m.

⁵³ KOVÁCS András: Erdély jelentősebb városai, Gyulafehérvár, in: Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története (szerk.: Deák Zoltán) Urbis Kiadó, Budapest, 2009. 226.

fejlesztését, nem utolsó sorban a kulturális gyarapodást tette meg. Az is igaz, hogy a fejedelem nem kis büszkeséggel s nem kevés önérzettel emlegette katonai sikereit, máig ható példává mégsem ezek magasztosítják alakját, hanem sokkal inkább országa belső rendjének és békéjének megteremtése, Erdély oly sok háborúskodást szenvedett földjén a társadalmi és kulturális fejlődés feltételeinek biztosítása miatt írhatjuk be nevét történelmünk legfényesebb lapjaira. Sok jeles hadvezért tart számon a történelem, de közülük csak kevesen voltak egy személyben nagy építetők, művészetpártoló mecénások és szellemi életet szervező egyéniségek is, tudni illik Bethlen Gábor személyiségében mindez együttesen volt jelen.⁵⁴

Bethlennek szinte a szó szoros értelmében nem volt hová lehajtania a fejét, amikor 1613-ban Erdély trónjára lépett, ennek következtében szinte mindent a romokból kellett újjáépítenie. Intézkedett, szervezett, követelt ennek érdekében. A szász városoktól – kiváltságaik biztosítása fejében – azt kívánta, önerőből építsék fel városaikat. Nagyszeben polgárházai, a hajdani pékek, fazekasok, csizmadiák, kádárok, fegyverkovácsok, szücsök, szűrszabók és kereskedők utcái, a város falai, bástyái, templomai újjászülettek ebben az időben. Medgyes kaputornyai, Segesvár falai, a fogarasi vár, Kolozsvárott a Bethlen-bástya, Marosvásárhely körítő fala mind-mind újjáépültek ebben az időszakban, amikor is Bethlen a királyi Magyarország nyugati határán hadakozott. Vajdahunyad várát Hunyadi Mátyás király építkezési óta ő hozatta először rendbe, mintegy ezzel is jelezve, hogy nagy elődje ország-építő művét kívánja folytatni. A debreceni református Nagytemplom építését a város adójának elengedésével és külön adományokkal támogatta. Az előkelőkkel, azaz egyházi vezetőkkel, nemes urakkal jellegzetes sarokbástyás kastélyokat, erődöket emeltetett, melyek egyszerre jelentettek katonai védelmet és tekintélyt is, hatalmat is. A kultúrának otthont, keretet biztosítottak ezek az épületek, Bethlen pedig maga adta az ösztönzést, a példát az építkezésekre, ugyanis saját birtokain mindent rendbe hozatta, csinosította házait, így alvinci kastélyát és Déván a palotáját etc.⁵⁵

Elsősorban azonban a fejedelmi székhely újjáépítéséről és az uralkodóhoz méltó, pazar berendezkedésről gondoskodott. A régi, romokban heverő vár helyén pártázatos reneszánsz stílusban emelte az új palotát, amely a kortársak szerint is pompás épület volt, széles, boltozatos kapubejáróval, faragott ajtókeretekkel és kandallókkal, színes üvegablakokkal. Bethlen semmi pénzt nem sajnált akkor, ha lakhelyét európai színvonalúvá, nyugati és keleti uralkodókéhoz mérhetővé tehetné, így kijelenthető, hogy nagy valószínűséggel ekkor ragyogtak a legfényesebben az udvari élet fényei Erdélyországban.⁵⁶ Szalárdi szerint Bethlen Gábor 1613–1629 közötti uralkodása idején a műpártolás és az építészet ismét teret nyert. „Bethlen Gábor fejedelem [...] mind székes helyén, Fejérvárott, Radnóton, Alvincen, Balázsfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi, pompás épületű házakat építtetett vala, [...] és olyan fundálásokat, pompás épületeket indított volt, (...) hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígérni önmagának”.⁵⁷

7. Összegzés

Az Erdélyt irányító nemzeti fejedelmek között Bethlen jelentősége nem csak a fejedelemség és a fejedelemség népének – államférfiúi és szabályozási tevékenysége útján való – fenntartásában, hanem az erdélyi magyar kultúra felvirágoztatásában is nyomon követhető,

⁵⁴ BITSKEY i.m.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ MIKÓ Árpád: Reneszánsz, in: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig (szerk.: Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde), Corvina, Budapest, 2001, 290.

amihez széles látókör szükségeltetett és az, hogy a kicsinyes pártharcokon túl tudjon lépni. Az előzőek alapján egyértelműen megállapítható, hogy nem csak a fejedelmi udvar, hanem az akkori értelmiség (ld. pl. Szenczi) felemelésén is szorgalmasan tevékenykedett a – méltán nagyinak tartott – fejedelem.

A szabályozás szerepe nagyon meghatározó volt a bevett és a megtúrt (ld. ortodox) vallások vonatkozásában, ami szintén támogatta az erdélyi kulturális sokszínűség kialakulását és további fejlődését, az utóbbi természetesen magvaiban már jelen volt korábban is, de a magvak kikeléséhez is idő kell...

A kultúrán kívül jelentős és szignifikáns volt Bethlen szerepe az oktatás és a különféle fényesebbnél fényesebb építkezések patronálása terén. Széles látókörét mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy más államok meghatározó személyiségeivel frekvenciált levelezésen alapuló kapcsolato(ka)t ápolt.

Nem hanyagolható el az a tény, hogy az erdélyi állam fenntartása érdekében jelentős hadi vállalkozásokban is szerepet vállalt Erdély, ilyen volt a sorsfordító harmincéves háború is.